

ارزشیابی محتوای کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی بر پایه رویکرد تربیت‌منش در تربیت اخلاقی

شیما عطار^۱، دکتر فائزه ناطقی^{۱*}، دکتر نصراله عرفانی^۲

۱. گروه علوم تربیتی، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک، ایران.

۲. گروه روانشناسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

(تاریخ دریافت: ۹۹/۰۳/۱۹، تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۵/۲۰)

چکیده

زمینه: به دلیل نقش محوری کتاب‌های درسی در پرورش شخصیت دانش‌آموزان، محتوای آنان نیازمند ارزیابی است. لذا هدف پژوهش فعلی، ارزشیابی محتوای کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی بر پایه رویکرد تربیت‌منش است.

روش: روش تحقیق حاضر آمیخته است که با ترکیبی از روش‌های مطالعات اسنادی، دلفی فازی و تحلیل محتوا صورت گرفت. جامعه تحقیق شامل متون مرتبط با موضوع تحقیق بود. جامعه آماری را علاوه بر کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره متوسطه، اساتید شاغل در دانشگاه‌های استان همدان در رشته‌های الهیات، علوم تربیتی و روانشناسی تشکیل داد که ۴۰ نفر از آن‌ها به صورت هدفمند به عنوان نمونه آماری انتخاب شدند. کلیه محتوای کتاب‌های مذکور به روش تمام شماری بررسی گردید. روش نمونه‌گیری از جامعه تحقیق، در دسترس بود که تا رسیدن به حد اشباع نظری ادامه داشت. از فیش، پرسشنامه محقق ساخته و چک لیست محقق ساخته تحلیل محتوا برای جمع‌آوری داده‌ها و از روش آنتروپی شانون برای تجزیه و تحلیل داده‌ها استفاده شد.

یافته‌ها: یافته‌ها حاکی است که خبرگان درباره ۹ مولفه از رویکرد تربیت‌منش به وحدت نظر رسیده‌اند و میزان توجه به مولفه‌های رویکرد تربیت‌منش در محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی از توزیع نرمالی برخوردار نیست، بلکه به صورت نامتعادل است.

نتیجه‌گیری: بازنگری در کتاب‌های مطالعات اجتماعی بر اساس مولفه‌های رویکرد تربیت‌منش ضروری است؛ زیرا برخی از مولفه‌های رویکرد مذکور که می‌توانستند نقش عمده‌ای در پرورش منش دانش‌آموزان در راستای اکتساب عادات اخلاقی خوب، تمرین رفتار اخلاقی و درک ارزش‌های اخلاقی و عمل بر مبنای آن داشته باشند، در محتوای کتاب‌های نامبرده مغفول مانده‌اند و برخی دیگر نیز مورد کم‌توجهی قرار گرفته‌اند.

کلیدواژه‌گان: اخلاق، تربیت اخلاقی، رویکرد تربیت‌منش، کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی

سر آغاز

تربیت اخلاقی^۱ و پرورش شهروندان اخلاق‌مدار از مهم‌ترین نگرانی‌های متولیان تربیتی به شمار می‌رود (۱ و ۲). لذا نظام آموزش و پرورش^۲ در شکل‌گیری رفتار، منش، عادت و طرز فکر و تلقی انسان‌ها بسیار تأثیرگذار است (۳). تا آنجا که می‌توان گفت، نظام آموزش و پرورش بیشتر از سایر نهادها، از طریق برنامه‌های درسی، متولی و مسئول متخلق بارآوردن فراگیران می‌باشد (۴). بررسی سیر تحولات برنامه درسی تربیت اخلاقی^۳ حاکی است که رویکرد برنامه درسی تربیت اخلاقی ایران از رویکرد برنامه درسی مستقل^۴ به رویکرد بین‌برنامه‌ای^۵ گرایش پیدا کرده است.

یعنی تربیت اخلاقی با استفاده از برنامه‌های درسی مختلف که ظرفیت تربیت ارزشی^۶ را دارند، صورت می‌گیرد (۵). در این راستا، یکی از برنامه‌های درسی که در بیشتر کشورها عرضه می‌شود، مطالعات اجتماعی است. این درس ارتباط مستقیمی با مقوله اخلاق دارد و دانش‌آموزان را برای زندگی و رفتار مسئولانه از لحاظ اجتماعی آماده می‌کند (۶). بر این اساس در دوره متوسطه ایران نیز برنامه درسی مطالعات اجتماعی برای پایه‌های هفتم تا نهم تدوین شده است؛ زیرا اگر در فرآیند تربیت اخلاقی، پیوند میان اخلاق و بستر اجتماعی مورد توجه قرار نگیرد، آنگاه در عرصه عمل موفقیت چندانی حاصل نخواهد شد.

نویسنده مسئول: نشانی الکترونیکی: f-nateghi@iau-arak.ac.ir

بدین لحاظ آموزش و پرورش باید به دانش‌آموزان کمک کند تا ارزش‌های اخلاقی را به منظور عدالت اجتماعی^۷ کسب نمایند (۷). سقراط و لیکونا، هدف آموزش و پرورش را تربیت انسان‌های نیکومش می‌دانند (۸). بر این اساس، تربیت اخلاقی یعنی پروردن ملکات و صفات پسندیده اخلاقی (۹). بنابراین به نظر می‌رسد یکی از مسائل مهم در جریان تربیت اخلاقی فراگیران که باید مورد توجه جدی برنامه‌ریزان درسی قرار گیرد، تمرکز بر رویکردهای متعدد تربیت اخلاقی از جمله رویکرد تربیت‌منش^۸ است. این رویکرد ریشه در نظریه اخلاق فضیلت^۹ ارسطو دارد (۱۰). از نظر ارسطو، تنها دانستن خوب، کافی نیست بلکه باید به خوبی‌ها عمل کرد (۱۱). بدین لحاظ حامیان این رویکرد معتقدند که منش اخلاقی تنها از راه تمرین رفتارهای اخلاقی به دست می‌آید (۱۲). بدین ترتیب مشخص می‌شود رویکرد تربیت‌منش بر این اندیشه استوار است که شهروندان هر جامعه به ناچار باید بر اساس یک منش ویژه تربیت شوند (۱۳). شخصیت و منش در همه فرهنگ‌ها قابل تشخیص و فهم بوده و شامل تمامی نگرش‌ها، رفتارها، عادات، ارزش‌ها و احساساتی هستند که به عنوان مهارت‌های اجتماعی^{۱۰} در نظر گرفته می‌شوند (۱۴). منش با ریشه یونانی نیز، تمایل به انجام رفتارهای خاص است (۸). لذا می‌توان نتیجه‌گیری نمود که تربیت‌منش، تلاش برای تغییر رفتار است (۱۵). این رویکرد بر تشکیل عادات خوب^{۱۱} در فراگیران تاکید می‌کند (۱۶). بدین لحاظ تمرکز این رویکرد به ارائه داستان‌های خوب و زندگی‌نامه الگوهای اخلاقی^{۱۲} و روش پرسش و پاسخ سقراطی است (۱۷). بنابراین می‌توان گفت، تربیت‌منش رویکردی کل‌گرایانه^{۱۳} است که اگر چنین روشی در محیط آموزشی مدنظر قرار گیرد، باید به همکاری میان دانش‌آموزان بیش از رقابت اهمیت داده شود و فرصت‌های وسیعی برای تمرین رفتار اخلاقی به آن‌ها داده شود (۱۸).

با عنایت به مرور پیشینه پژوهش‌های انجام شده می‌توان گفت که رویکرد نظام‌های آموزش فعلی بر انتقال دانش استوار است، اما چرخشی معنادار به سمت پرورش فضایی پیدا کرده‌اند که در کل به عنوان تربیت‌منش معرفی می‌شوند (۸). بنابراین از یک طرف، وجود مفاهیمی مانند عادات نیک، صفات پسندیده و ملکات اخلاقی در اسناد بالادستی و از طرف دیگر، وجود فهرستی از فضایل و ردایل^{۱۴} در زمره اهداف و محتوای برنامه‌ها نشان می‌دهد که رویکرد کلان نظام آموزشی کشور به سمت اخلاق فضیلت متمایل است، لیکن تمامی لوازم رویکرد تربیت اخلاقی منش در برنامه‌های درسی ایران به خوبی دیده نمی‌شود؛ چرا که لیکونا تربیت‌منش را تلاش عمدی برای کمک به افراد جهت درک ارزش‌های اخلاقی اصیل، مراقبت از آن‌ها و عمل بر مبنای آن‌ها تعریف می‌کند و بر پایه این تعریف، تربیت اخلاقی فرآیندی همراه با دانش، احساس و عمل قلمداد می‌شود، اما بر اساس این تعریف، شواهد نشان می‌دهد که برنامه درسی تربیت اخلاقی ایران بعد دانشی رویکرد تربیت اخلاقی منش را دنبال کرده، لیکن به ابعاد دیگر رویکرد مذکور کمتر توجه کرده است. البته آگاهی از ارزش‌های اخلاقی بی‌تردید یکی از مقدمات انجام فعل اخلاقی است، ولی همه آن نیست. لذا کارکرد برنامه‌های درسی و به تبع آن کتاب‌های درسی بایستی عمیق‌تر از آگاهی

بخشی باشد (۵). در حالیکه نتایج پژوهش‌ها حاکی است یکی از آسیب‌های جدی برنامه‌های درسی در مدارس کشور آن است که آنچه تحت عنوان تربیت اخلاقی در برنامه درسی آمده است، بیشتر جنبه انتزاعی^{۱۵} دارد و نه کاربردی و عملی (۱۹). بنابراین محتوای کتاب‌های درسی از منظر میزان توجه به مولفه‌های رویکرد تربیت‌منش در تمامی ابعاد نیازمند ارزشیابی است؛ زیرا در راستای رفع دغدغه چگونگی تربیت اخلاقی فراگیران، توجه بیشتر مولفین به تدوین کتاب‌های درسی بر اساس مولفه‌های رویکردهای تربیت اخلاقی نقش به‌سزایی دارد که این امر نیازمند ارزیابی است (۲۰). در مجموع مرور پژوهش‌های پیشین بیانگر آن است که کتاب‌ها می‌توانند در پرورش و تعالی اخلاق فراگیران، مفید باشند (۲۱). به ویژه کتاب‌های درسی که در هر سطح و موضوعی می‌توانند به عنوان ابزار اولیه برای شکل‌دهی به نگرش‌ها و رفتارها عمل کنند (۲۲). در این خصوص، کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی به دلیل ماهیت موضوع و ارتباط نزدیک مباحث اجتماعی با هنجارهای اخلاقی می‌توانند سهم قابل توجهی در درک و فراگیری ارزش‌های اخلاقی و عمل بر مبنای آن‌ها داشته باشند. بر همین اساس، ارزیابی و تحلیل این کتاب‌ها مدنظر پژوهشگران بوده است. به عنوان مثال در پژوهشی، محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی بر مبنای مولفه‌های تغییر در باور، رفتار و نگرش مورد تحلیل قرار گرفت که نتایج آن حاکی از عدم توجه کافی به مولفه‌های مذکور می‌باشد (۲۳). همچنین پژوهشگران به تحلیل محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی از منظر تربیت اخلاقی پرداختند و دریافتند که ضروری است تا الگوی تربیت اخلاقی برنامه درسی مطالعات اجتماعی با دقت علمی مورد بازبینی قرار گیرد تا الگوی کامل‌تری تدوین شود (۶). بررسی میزان توجه به مولفه‌های تربیت اخلاقی از جمله صداقت و امانت‌داری در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره متوسطه بیانگر آن است که در کتاب‌های نامبرده به مسئله تربیت اخلاقی توجه چندانی نشده است (۲۴). نتایج تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی از منظر توجه به تربیت اخلاقی نشان می‌دهد به مولفه‌هایی مانند حس همکاری و تعاون کمتر توجه شده است (۲۵). محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی بر اساس میزان توجه به رویکردهای تربیت اخلاقی معاصر مورد تحلیل قرار گرفته و نتایج آن حاکی است که بیشتر مطالب، به شکل پند و اندرز ارائه شده و به تربیت اخلاقی به طور جدی و علمی پرداخته نشده است (۲۶). نتایج تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی سال دوم راهنمایی بر اساس مولفه‌های تربیت اخلاقی بیانگر آن است که به مولفه‌های عدالت، شجاعت و عفت هیچ اشاره‌ای نشده است (۲۷). بنابراین در مجموع می‌توان گفت، جستجو در مقالات منتشر شده در حوزه تحلیل محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی، گویای این نکته است که تا کنون در هیچ اثر مستقلی، محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره متوسطه از لحاظ میزان توجه به مولفه‌های رویکرد تربیت‌منش مورد بررسی و ارزیابی قرار نگرفته و ملاک ارزشیابی پژوهشگران قبلی با ملاک مورد نظر در این تحقیق متفاوت بوده است. بنابراین پژوهش فعلی به منظور پوشش دادن این خلاء مطالعاتی در

اجرای تحقیق تعیین شدند و به همین دلیل به آن، روش از پیش تعیین شده نیز گویند (۳۳). از روش آنتروپی شانون جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها استفاده شد.

یافته‌ها

تعریف متغیرهای زبانی: در جدول (۱) دامنه متغیرهای کیفی تعیین شده است.

جدول ۱: اعداد فازی مثلثی متغیرهای کلامی

متغیرهای کلامی	عدد فازی مثلثی	عدد فازی قطعی شده
خیلی زیاد	(۰ و ۰/۲۵ و ۱)	۰/۹۳۷۵
زیاد	(۰/۱۵ و ۰/۱۵ و ۰/۷۵)	۰/۷۵
متوسط	(۰/۲۵ و ۰/۲۵ و ۰/۵)	۰/۵
کم	(۰/۱۵ و ۰/۱۵ و ۰/۲۵)	۰/۲۵
خیلی کم	(۰ و ۰ و ۰/۲۵)	۰/۰۶۲۵

در جدول (۱) اعداد فازی قطعی شده، با استفاده از فرمول مینکووسکی به صورت رابطه (۱) به دست آمده‌اند:

رابطه (۱)

$$\bar{\chi} = m + \frac{\beta - \alpha}{4}$$

نظرسنجی مرحله نخست: در این مرحله، ۹ مولفه استخراج شده از مطالعات اسنادی، در قالب پرسشنامه به خبرگان ارسال گردید که نتایج شمارش پاسخ‌های آن‌ها و میانگین فازی زدایی شده هر مولفه که با استفاده از روابط (۱) و (۲) و (۳) محاسبه شده در جدول (۲) آمده است.

رابطه (۲)

$$A_i = (a_1^{(i)}, a_2^{(i)}, a_3^{(i)}), \quad i = 1, 2, 3, \dots, n$$

رابطه (۳)

$$A_{ave} = (m_1, m_2, m_3) = \left(\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n a_1^{(i)}, \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n a_2^{(i)}, \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n a_3^{(i)} \right)$$

در روابط فوق A_i بیانگر دیدگاه خبره A_m و A_{ave} میانگین دیدگاه‌های خبرگان است (۳۴).

یافته‌های جدول (۲) نشان می‌دهد که در مرحله نخست نظرسنجی، فقط مولفه نهم نتوانست موافقت اکثر خبرگان را به دست آورد.

راستای تقویت نقاط قوت و رفع نقاط ضعف الگوی تربیت اخلاقی ارائه شده در برنامه درسی مطالعات اجتماعی انجام شده است. بدین لحاظ هدف پژوهش فعلی، ارزشیابی محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی بر مبنای رویکرد تربیت‌منش است. لذا عمده‌ترین مسئله پژوهش حاضر عبارتست از اینکه جایگاه مولفه‌های رویکرد تربیت‌منش در محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی چگونه است؟

روش

روش تحقیق حاضر آمیخته است که با ترکیبی از روش‌های مطالعات اسنادی، دلفی فازی، تحلیل محتوای کیفی-قیاسی و تحلیل محتوای کمی انجام شد. تکنیک دلفی فازی با هدف دستیابی به توافق آراء در بین خبرگان به کار گرفته می‌شود (۲۸). مزیت آن در یکپارچه نمودن نظرات خبرگان برای دستیابی به توافق گروهی است (۲۹). در این روش از توابع عضویت برای نشان دادن نظر خبرگان استفاده می‌گردد (۳۰). جامعه تحقیق شامل متون مرتبط با موضوع تحقیق بود. جامعه آماری را علاوه بر کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره متوسطه در سال تحصیلی ۹۹-۱۳۹۸، اساتید شاغل در دانشگاه‌های استان همدان در رشته‌های الهیات، علوم تربیتی و روانشناسی تشکیل داد که ۴۰ نفر از آن‌ها به صورت هدفمند به عنوان نمونه آماری انتخاب شدند؛ زیرا در مورد تعداد خبرگان مورد نیاز برای دلفی فازی توافق نظر وجود ندارد (۳۱). به طوریکه تعداد خبرگان این تکنیک از ۱۰ تا ۵۰ نفر قابل تغییر است (۳۲). در پژوهش فعلی کلیه محتوای کتاب‌های مذکور به روش تمام شماری بررسی شد. روش نمونه‌گیری از جامعه تحقیق، در دسترس بود که تا رسیدن به حد اشباع نظری ادامه داشت. از فیش، پرسشنامه محقق ساخته و چک لیست محقق ساخته تحلیل محتوا برای جمع‌آوری داده‌ها بهره‌برداری شد. روایی صوری و محتوایی پرسشنامه توسط جمعی از متخصصان بررسی و تایید شد. جهت سنجش پایایی پرسشنامه از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد که ضریب ۰/۸۸ به دست آمد و در نهایت تایید شد. از معیار اعتبار اعضا در شیوه اعتباریابی نیومن نیز برای بررسی اعتبار داده‌های مربوط به تکنیک دلفی فازی استفاده شد. چک لیست محقق ساخته تحلیل محتوا بر اساس ۹ مولفه استخراج شده از تحلیل متون در دسترس و تایید شده توسط خبرگان طراحی گردید، لذا می‌توان گفت این ابزار از روایی مطلوبی برخوردار است. همچنین از تکنیک اجرای مجدد برای اطمینان از ثبات اندازه‌گیری سیاهه ثبت داده‌ها و تعیین میزان پایایی این ابزار بهره‌برداری شد که ضریب پایایی ۰/۸۷ به دست آمد که نشان از پایایی قابل قبول ابزار جمع‌آوری داده بود. واحد ثبت در این تحقیق، مضمون بود. روش شمارش نیز فراوانی بود و مقوله‌بندی با روش جعبه‌ای انجام شد، یعنی مقوله‌ها پیش از

جدول ۲: نتایج شمارش پاسخ‌های مرحله نخست نظرسنجی

$\bar{X}_1$	میزان موافقت خبرگان				خیلی زیاد	علامت اختصاری مولفه	مولفه‌های رویکرد تربیت‌منش
	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد			
۰/۹۰	۰	۰	۰	۷	۳۳	۱م	اولویت داشتن همکاری، همدلی و رفاقت به جای رقابت
۰/۸۵	۰	۰	۶	۴	۳۰	۲م	توجه به رعایت حقوق دیگران و احترام به آنها بر اساس منش اخلاقی
۰/۸۹	۰	۰	۲	۵	۳۳	۳م	پرورش شخصیت و منش از طریق تشریح مسایل اخلاقی و یا ارائه مثال از الگوهای اخلاقی
۰/۶۹	۰	۴	۱۵	۳	۱۸	۴م	توجه به وفاداری و از خودگذشتگی بر اساس منش اخلاقی
۰/۷۰	۰	۳	۱۶	۳	۱۸	۵م	توجه به انصاف و پابندی به تعهدات اخلاقی به عنوان یک منش
۰/۸۹	۰	۰	۲	۶	۳۲	۶م	تشویق دانش‌آموزان به اکتساب عادات اخلاقی خوب (شجاعت، عدالت، خویشتنداری، صداقت)
۰/۷۶	۰	۰	۱۰	۱۵	۱۵	۷م	پرورش انگیزه درونی برای انجام کارهای خوب بر اساس منش به جای ترس از قانون یا انتظار پاداش
۰/۸۹	۰	۰	۲	۵	۳۳	۸م	ایجاد فرصتی برای تمرین رفتار اخلاقی جهت شناخت و اصلاح ضعف‌های اخلاقی
۰/۲۸	۱۸	۹	۸	۵	۰	۹م	توجه به وظیفه‌شناسی و احساس مسئولیت فردی و گروهی برای انجام کارها بر اساس منش

۱۰م به پرسشنامه اضافه شد. سپس خبرگان با توجه به میزان اختلاف دیدگاه آن‌ها با میانگین دیدگاه سایر خبرگان در مرحله اول، دوباره به پرسشنامه پاسخ دادند که نتایج آن در جدول (۳) ارائه شده است. چنانچه اختلاف بین دو مرحله، کمتر از حد آستانه خیلی کم (۰/۱) باشد، در این صورت فرایند نظرسنجی متوقف می‌شود (۳۴).

نظرسنجی مرحله دوم: در این مرحله، نظرات خبرگان در خصوص معرفی سایر مولفه‌های رویکرد تربیت‌منش که در مرحله قبل در قالب سوال باز در انتهای پرسشنامه اخذ شده بود، توسط جمعی از متخصصان پالایش گردید و مولفه‌ای با عنوان «توجه به ارزشمندی پرورش منش در درک ارزش‌های اخلاقی و عمل بر مبنای آن» و با علامت اختصاری

جدول ۳: نتایج شمارش پاسخ‌های مرحله دوم نظرسنجی و مقایسه آن با نتایج مرحله نخست

$\bar{X}_2 - \bar{X}_1$	$\bar{X}_2$	میزان موافقت خبرگان				خیلی زیاد	علامت اختصاری مولفه‌های رویکرد تربیت‌منش
		خیلی کم	کم	متوسط	زیاد		
۰/۰۲	۰/۹۲	۰	۰	۰	۳	۳۷	۱م
۰/۰۴	۰/۸۹	۰	۰	۳	۴	۳۳	۲م
۰/۰۱	۰/۹۰	۰	۰	۱	۶	۳۳	۳م
۰/۰۸	۰/۷۷	۰	۲	۷	۱۲	۱۹	۴م
۰/۰۶	۰/۷۶	۰	۴	۶	۱۰	۲۰	۵م
۰/۰۱	۰/۹۰	۰	۰	۰	۸	۳۲	۶م
۰/۱۲	۰/۸۸	۰	۰	۰	۱۳	۲۷	۷م
۰/۰۳	۰/۹۲	۰	۰	۰	۳	۳۷	۸م
۰/۰۵	۰/۳۳	۱۵	۹	۹	۵	۲	۹م
-	۰/۸۸	۰	۰	۲	۷	۳۱	۱۰م

نظرسنجی مرحله سوم: در این مرحله، خبرگان با توجه به میزان اختلاف دیدگاه آن‌ها با میانگین دیدگاه سایر خبرگان در مرحله دوم، دوباره به پرسشنامه‌ای که شامل ۲ مولفه باقیمانده از مرحله قبل بود، پاسخ دادند که نتایج آن در جدول (۴) آمده است.

یافته‌های جدول (۳) نشان می‌دهد که در این مرحله، نظرسنجی درباره ۸ مولفه فوق که میزان اختلاف نظر راجع به آن‌ها کمتر از حد آستانه خیلی کم (۰/۱) می‌باشد، متوقف شد. البته به دلیل آن که میانگین فازی زدایی شده به دست آمده در مراحل قبلی برای مولفه نهم، با توجه به جدول (۱) در دامنه کم قرار گرفته لذا این مولفه از میان فهرست فوق حذف شد.

جدول ۴: نتایج شمارش پاسخ‌های مرحله سوم نظرسنجی و مقایسه آن با نتایج مرحله دوم

علامت اختصاری مولفه‌های رویکرد تربیت‌منش	میزان موافقت خبرگان					$(\bar{X}_3 - \bar{X}_2)$	$(\bar{X}_3)$
	خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم		
۷م	۳۱	۹	۰	۰	۰	۰/۰۲	۰/۹۰
۱۰م	۳۶	۴	۰	۰	۰	۰/۰۴	۰/۹۲

تحلیل محتوا: در این مرحله از تحلیل محتوای کیفی - قیاسی و تحلیل محتوای کمی استفاده شد که نتایج آن در جدول (۵) ارائه گردیده است.

یافته‌های جدول (۴) بیانگر آن است که در مرحله سوم، نظرسنجی درباره ۲ مولفه فوق که میزان اختلاف نظر راجع به آن‌ها کمتر از (۰/۱) می‌باشد، متوقف شد.

جدول ۵: توزیع فراوانی مولفه‌های رویکرد تربیت‌منش در محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی

علامت اختصاری مولفه‌های رویکرد تربیت‌منش	کتاب پایه ۷		کتاب پایه ۸		کتاب پایه ۹		مجموع	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
۱م	۴	۱۱/۴۳	۶	۳۳/۳۴	۱۲	۳۱/۵۸	۲۲	۲۴/۱۷
۲م	۶	۱۷/۱۴	۳	۱۶/۶۷	۳	۷/۹۰	۱۲	۱۳/۱۹
۳م	۳	۸/۵۷	۳	۱۶/۶۷	۱۴	۳۶/۸۴	۲۰	۲۱/۹۸
۴م	۳	۸/۵۷	۱	۵/۵۵	۲	۵/۲۶	۶	۶/۵۹
۵م	۵	۱۴/۲۹	۱	۵/۵۵	۲	۵/۲۶	۸	۸/۷۹
۶م	۱	۲/۸۶	۰	۰	۰	۰	۱	۱/۱۰
۷م	۱۳	۳۷/۱۴	۲	۱۱/۱۱	۵	۱۳/۱۶	۲۰	۲۱/۹۸
۸م	۰	۰	۲	۱۱/۱۱	۰	۰	۲	۲/۲۰
۱۰م	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
مجموع	۳۵	۱۰۰	۱۸	۱۰۰	۳۸	۱۰۰	۹۱	۱۰۰

تحلیل محتوا از روش آنتروپی شانون استفاده گردیده که نتایج آن در جدول (۶) ارائه شده است. یافته‌های جدول (۶) بیانگر آن است که هر مولفه‌ای که بار اطلاعاتی بیشتری دارد، ضریب اهمیت بیشتری نیز دارد.

یافته‌های جدول (۵) حاکی است که در مجموع، کمترین فراوانی مربوط به مولفه دهم و بیشترین فراوانی مربوط به مولفه اول با ۲۲ مضمون می‌باشد. در ادامه جهت تجزیه و تحلیل داده‌های حاصل از

جدول ۶: مقادیر بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت هر یک از مولفه‌های رویکرد تربیت‌منش در کتاب‌های مطالعات اجتماعی

مولفه‌های رویکرد تربیت‌منش	۱م	۲م	۳م	۴م	۵م	۶م	۷م	۸م	۱۰م
آنتروپی هر مولفه (E _j)	۰/۹۰۵	۰/۹۴۶	۰/۷۴۵	۰/۹۲	۰/۸۱۹	۰	۰/۷۷۹	۰	۰
وزن هر مولفه (W _j)	۰/۱۷۷	۰/۱۸۵	۰/۱۴۶	۰/۱۸۰	۰/۱۶۰	۰	۰/۱۵۲	۰	۰

بحث

مطالعات اجتماعی با دقت علمی همسو می‌باشد (۲۴، ۲۶ و ۶). بر اساس یافته‌های این پژوهش پیشنهاد می‌گردد در محتوای کتاب‌های نامبرده فعالیت‌های عملی در حوزه تربیت اخلاقی متناسب با سن دانش‌آموزان پیش‌بینی گردد تا نقش کتاب‌های درسی فقط اطلاع‌رسانی اخلاقی نباشد، بلکه کتاب‌های مذکور موقعیت‌هایی را فراهم کنند تا دانش‌آموزان با درگیر شدن در آن فعالیت‌ها، در عمل به نقاط ضعف اخلاقی خود پی برده و تلاش مضاعف جهت درونی‌سازی ارزش‌های اخلاقی و عمل بر اساس آن‌ها نمایند. همچنین پیشنهاد می‌شود نرم‌افزارهایی نیز با تاکید بر مولفه‌های رویکرد تربیت‌منش طراحی گردد و به عنوان مکمل کتاب‌های مطالعات اجتماعی مورد استفاده قرار گیرد. از جمله محدودیت‌های این تحقیق عبارتند از محدود نمودن موضوع به کتاب‌های مطالعات اجتماعی و محدود بودن تحلیل به رویکرد تربیت‌منش. بنابراین پیشنهاد می‌گردد در پژوهش‌های بعدی به ارزشیابی محتوای سایر کتاب‌های درسی بر مبنای میزان توجه به رویکردهای مختلف تربیت اخلاقی پرداخته شود؛ چرا که نتایج حاصل از آن برای سیاست‌گذاران، متولیان تربیتی، برنامه‌ریزان درسی و مولفین در تدوین و عرضه الگوی برنامه درسی تربیت اخلاقی کارآمدتر کاربرد دارد.

نتیجه‌گیری

به دلیل نقش محوری رویکردهای تربیت اخلاقی در عرصه حیات اجتماعی انسان، ارزیابی جایگاه مولفه‌های رویکرد تربیت‌منش در محتوای کتاب‌های درسی که مهم‌ترین محمل برای ارتقای شناخت و نگرش اخلاقی و التزام به آموزه‌های اخلاقی است، از ضرورت ویژه‌ای برخوردار است؛ زیرا اگر این منبع مهم با گنجاندن محتوایی مناسب تهیه گردد، می‌تواند موجبات غنای آموزشی و فرهنگی نسل آینده را فراهم آورد. اهمیت رویکردهای تربیت اخلاقی از جمله رویکرد تربیت‌منش در جهت‌دهی و هدایت چگونگی تدوین برنامه تربیت اخلاقی است. بدین‌ترتیب با توجه به آنکه درس مطالعات اجتماعی به دلیل ماهیت موضوع و ارتباط نزدیک مباحث اجتماعی با هنجارهای اخلاقی، سهم تاثیرگذاری در فراگیری ارزش‌های اخلاقی و عمل بر اساس آن‌ها دارد، در پژوهش حاضر به ارزشیابی محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره متوسطه بر پایه رویکرد تربیت‌منش پرداخته شد و مشخص گردید که برخی از مولفه‌های رویکرد مذکور که می‌توانستند نقش مهمی در پرورش شخصیت و منش دانش‌آموزان در راستای اکتساب عادات اخلاقی خوب، تمرین رفتار اخلاقی و درک ارزش‌های اخلاقی و عمل بر مبنای آن داشته باشند، در محتوای کتاب‌های مذکور مغفول مانده‌اند و برخی دیگر نیز مورد کم توجهی قرار گرفته‌اند. بدین لحاظ می‌توان گفت که بازنگری در کتاب‌های مطالعات اجتماعی بر اساس مولفه‌های رویکرد تربیت‌منش ضروری است؛ زیرا نتایج پژوهش فعلی بیانگر توزیع نامتوازن مولفه‌های رویکرد مذکور در کتاب‌های نامبرده است. بنابراین می‌توان اذعان داشت که شناسایی مولفه‌های رویکرد تربیت‌منش و ارزشیابی محتوای کتاب‌های نامبرده بر اساس آن مولفه‌ها لازم است؛ چرا که درس مطالعات اجتماعی، قابلیت ویژه‌ای جهت کاربردی و عملیاتی نمودن اخلاقیات در

یافته‌های حاصل از دلفی فازی بیانگر آن است که خبرگان پس از طی سه مرحله نظرسنجی، در مورد ۹ مولفه از رویکرد تربیت‌منش به وحدت نظر رسیده‌اند که عبارتند از: «اولویت داشتن همکاری، همدلی و رفاقت به جای رقابت»، «توجه به رعایت حقوق دیگران و احترام به آن‌ها بر اساس منش اخلاقی»، «پرورش شخصیت و منش از طریق تشریح مسایل اخلاقی و یا ارائه مثالی از الگوهای اخلاقی»، «توجه به وفاداری و از خودگذشتگی بر اساس منش اخلاقی»، «توجه به انصاف و پایداری به تعهدات اخلاقی به عنوان یک منش»، «تشویق دانش‌آموزان به اکتساب عادات اخلاقی خوب»، «پرورش انگیزه درونی برای انجام کارهای خوب بر اساس منش به جای ترس از قانون یا انتظار پاداش»، «ایجاد فرصتی برای تمرین رفتار اخلاقی جهت شناخت و اصلاح ضعف‌های اخلاقی» و «توجه به ارزشمندی پرورش منش در درک ارزش‌های اخلاقی و عمل بر مبنای آن».

یافته‌های حاصل از تحلیل محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی حاکی است که توزیع مولفه‌های رویکرد تربیت‌منش در محتوای کتاب‌های مذکور به صورت نامتعادل است. به طوری که یافته‌های آنتروپی شانون نیز نشان داد که کم‌ترین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مربوط به مولفه‌های «تشویق دانش‌آموزان به اکتساب عادات اخلاقی خوب»، «ایجاد فرصتی برای تمرین رفتار اخلاقی جهت شناخت و اصلاح ضعف‌های اخلاقی» و «توجه به ارزشمندی پرورش منش در درک ارزش‌های اخلاقی و عمل بر مبنای آن» و بیشترین بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مربوط به مولفه «توجه به رعایت حقوق دیگران و احترام به آن‌ها بر اساس منش اخلاقی» می‌باشد. لذا می‌توان گفت، یافته‌های پژوهش فعلی حاکی از نیاز جدی به بازنگری در تدوین محتوای کتاب‌های مذکور بر پایه مولفه‌های رویکرد تربیت‌منش است که این نتیجه با یافته‌های پژوهش‌های دیگر مبنی بر ضرورت بازبینی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی به دلیل کم‌توجهی یا بی‌توجهی به برخی از مولفه‌های اساسی در تربیت اخلاقی فراگیران از جمله شجاعت، عدالت و صداقت همخوانی دارد (۲۷ و ۲۴). همچنین یافته‌های این پژوهش بیانگر آن است که در کتاب‌های نامبرده، فرصتی برای تمرین رفتار اخلاقی به منظور شناخت و اصلاح ضعف‌های اخلاقی و یا درک ارزش‌های اخلاقی و عمل بر مبنای آن‌ها در نظر گرفته نشده که این نتیجه با یافته‌های پژوهش‌های دیگر مبنی بر ارائه مطالب اخلاقی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی به صورت انتزاعی و در قالب پند و اندرز و همچنین عدم پیش‌بینی فعالیت‌های عملی در جهت ارتقای شناخت و نگرش اخلاقی و در نهایت، التزام به آموزه‌های اخلاقی مطابقت دارد (۲۶ و ۱۹). در کل می‌توان گفت، یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که علی‌رغم اهمیت نقش کتاب‌های مطالعات اجتماعی در فرایند تربیت اخلاقی فراگیران، در کتاب‌های نامبرده به مسئله تربیت اخلاقی به طور جدی و علمی پرداخته نشده که این نتیجه با یافته‌های پژوهش‌های دیگر در خصوص لزوم بازنگری در الگوی تربیت اخلاقی برنامه درسی

offliving a moral or ethical life. Journal of College and Character; 19(3): 185-200.

3. Hajiani I, Salehi Amiri S R, Mohammad Zahiri H. (2016). Analysis of the comparative content of the seventh grade social studies textbook of the first secondary school and the textbooks of the first grade social studies of the former secondary school from the perspective of national identity. Quarterly Journal of Qualitative Research in Curriculum Planning; 1(2): 143-162. (In Persian).
4. Atashak M, Toofan M, Ahmadi A. (2012). Quantitative analysis of the content of Persian books from the perspective of ethical goals approved in elementary school. Ethics in Science & Technology; 7(4): 1-11. (In Persian).
5. Hassani M. (2014). Investigation the historical development of moral education curriculum in Iran with emphasis on public education. Journal of Curriculum Studies; 9(33): 57-92. (In Persian).
6. Hassani M, Vojdani F. (2017). Qualitative content analysis of social study books in elementary school from the perspective of moral education. Biquarterly Journal of Islamic Education; 12(25): 29-54. (In Persian).
7. Kushi Z, Musapour N, Mohebbi A, Armand M. (2018). Identify the dimensions and components of moral education with a social approach in elementary school and provide a conceptual model. Quarterly Journal of Applied Issues of Islamic Education; 3(2): 117-142. (In Persian).
8. Sojourner R J. (2012). The rebirth and retooling of character education in America. Washington: CEP and McGraw Hill Research Foundation.
9. Rahnama A. (1999). Investigating and analyzing the origins of the goals and methods of moral education from the perspective of Kant and Khajeh Nasir Tusi. [Ph.D thesis]. Tehran: Tarbiat Modares University. (In Persian).
10. Bagheri Noparast KH, Bagheri M Z. (2014). Universological causation, human factor and pprinciples of education in Ghazali's View. Educational Sciences from the Perspective of Islam; 2(3): 71-92. (In Persian).
11. Blahova A L. (2016). Environmental education in Slovakia in the context of ethics and ethics education. Ethics & Bioethics (in Central Europe); 6(1): 91-96.
12. Vojdani F. (2019). From the point of view of action: a plan for moral education from the point of view of Allameh Tabataba. 1st Ed. Tehran: Imam Sadegh University. Pp. 51-57. (In Persian).
13. Noddings N. (1995). Philosophy of education. Translated by: Shavakhi A R, Ansari M, Nik Neshan SH. (2011). Isfahan: Nashr Publications. Pp. 258-259. (In Persian).
14. Bialik M, Bogan M, Fadel C, Horvathova M. (2015). Character education for the 21st century; what should students learn? Center for curriculum redesign. Boston: Massachusetts. Pp. 23-180.

دانش‌آموزان دارد، لیکن استفاده نمودن کامل از مولفه‌های رویکرد تربیت‌منش در محتوای کتاب‌های نامبرده به منزله نادیده انگاشتن این امکان و محروم نمودن دانش‌آموزان از آن، بنا به مصداق برنامه درسی مغفول خواهد بود.

ملاحظه‌های اخلاقی

در این پژوهش با معرفی منابع مورد استفاده، اصل اخلاقی امانت‌داری رعایت و حق معنوی مولفین آثار محترم شمرده شده است.

سیاسگزاری

مقاله حاضر مستخرج از رساله دکتری رشته برنامه‌ریزی درسی دانشگاه آزاد واحد اراک با عنوان «نقد و بررسی جایگاه رویکردهای تربیت اخلاقی در برنامه درسی دوره متوسطه اول و ارائه الگوی مطلوب» می‌باشد. از اساتید بزرگوار راهنما و مشاور و سایر اساتید محترم رشته‌های علوم تربیتی، روانشناسی و الهیات در دانشگاه‌های استان‌های همدان و مرکزی تقدیر و تشکر می‌گردد.

واژه نامه

1. Moral education	تربیت اخلاقی
2. Education system	نظام آموزش و پرورش
3. Moral education curriculum	برنامه درسی تربیت اخلاقی
4. Independent curriculum approach	رویکرد برنامه درسی مستقل
5. Inter-programmatic approach	رویکرد بین برنامه ای
6. Valuable training capacity	ظرفیت تربیت ارزشی
7. Social justice	عدالت اجتماعی
8. Character education approach	رویکرد تربیت منش
9. Virtue ethics theory	نظریه اخلاق فضیلت
10. Social skills	مهارت های اجتماعی
11. Good habits	عادات خوب
12. Moral patterns	الگوهای اخلاقی
13. Holistic approach	رویکردی کل گرایانه
14. Vices	رذایل
15. Abstract	انتزاعی

References

1. Bryan H, Burstow B. (2018). Understanding ethics in school based research. Professional Development in Education; 44(1): 107-119.
2. Hudson T D, Díaz Pearson A. (2018). Developing the moral self: college students' understandings

- textbooks of the first year of high school. [MA Thesis]. Tehran: Alzahra University. (In Persian).
25. Noorullahi F. (2016). Content analysis of the sixth grade elementary social studies curriculum from the perspective of paying attention to moral education. [MA Thesis]. Tehran: Islamic Azad University, Central Tehran Branch. (In Persian).
  26. Afkari F. (2014). Critique and survey of the approaches of moral education in elementary school in read, write, quran, heavenly gifts, social education textbooks and design a curriculum pattern. [Ph.D thesis]. Tehran: Allameh Tabatabai University. (In Persian).
  27. Islami H. (2009). Investigating the components of moral education in textbooks of the second year of academic guidance. [MA Thesis]. Kashan: Kashan University. (In Persian).
  28. Fong S F, Cheng P E, Ping Por F. (2013). Development of ICT competency standard using the Delphi technique. *Social and Behavioral Sciences*; (103): 299 – 314.
  29. Kuo Y F, Chen P CH. (2008). Constructing performance appraisal indicators for mobility of the service industries using Fuzzy Delphi method. *Expert Systems with Applications*; 35(4): 1930 - 1939.
  30. Kardaras D K, Karakostas B, Mamakou X J. (2013). Content presentation personalisation and media adaptation in tourism web sites using Fuzzy Delphi method and Fuzzy cognitive maps. *Expert Systems with Applications*; 40(6): 2331-2342.
  31. Mullen P. (2003). Delphi: myths and reality. *Health Organization & Management*; 17(1): 37-52.
  32. Okoli C, Pawlowski S D. (2004). The Delphi method as a research tool: an example, design considerations and applications. *Information & Management*; 42 (1): 15–29.
  33. Nourian M. (2010). Analysis of Iranian elementary school curricula. 1st Ed. Tehran: New Dialect. Pp. 65-68. (In Persian).
  34. Cheng CH, Lin Y. (2002). Evaluating the best main battle tank using fuzzy decision theory with linguistic criteria evaluation. *European Journal of Operational Research*; 142(1):174-186.
  15. Lindemann MA. (2013). The character of environmental citizenship: virtue education for raising morally responsible individuals. [Ph.D thesis]. Texas: University of North Texas.
  16. Heidari Sufiani Z, Sohrabpour N, Nikkhab Kohneh Gorabi S A. (2015). Investigating approaches to moral education in schools. The first national conference on new studies and research in the field of educational sciences and psychology in Iran. Qom: Soroush Hekmat Mortazavi Center for Islamic Studies and Research: 1-8. (In Persian).
  17. Biruni Kashani R. (2018). Identifying the components of students' moral education: establishing a correspondence between theories of character education and the approach of Islamic education. *Journal of Educational Sciences from the Perspective of Islam*; 6(11): 111-128. (In Persian).
  18. Gharba M, Dehbashi A. (2016). Moral education. 1st Ed. Tehran: Debizeshi. Pp. 103-109. (In Persian).
  19. Afkari F, Bagheri D. (2015). Reflections on contemporary moral education approaches in the elementary school social education curriculum. *Annual Conference on New Research Approaches in the Humanities*. Pp. 1-7. (In Persian).
  20. Attar SH, Nateghi F, Erfani N. (2020). Evaluating the function of heavenly messages textbook authors based on the values explanation approach in moral education. *Ethics in Science & Technology*; 15(3). (In Persian).
  21. Ahangari F, Mahlouji Zadeh Mahabadi M. (2015). Growing ethics through book therapy in Persian literary texts. *Ethics in Science & Technology*; 10 (2): 1-9. (In Persian).
  22. Nourian M, Bahramian S. (2013). Ethical differences between men and women in Persian textbooks. *Ethics in Science & Technology*; 8 (4): 1-11. (In Persian).
  23. Beheshti M B, Mahmoudi K, Hosseinpour F. (2017). Content analysis of elementary social studies textbooks based on the components of change in belief, behavior and attitudes of the starting point of development. *Social Development Quarterly (Formerly Human Development)*; 11(4): 207-236. (In Persian).
  24. Safarpour Faizi M. (2018). Investigating the components of moral education in social studies